

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

معاونت پژوهش

سرشناسه:	رحمانی، ناصرعلی، ۱۳۴۹ -
عنوان و نام پدیدآور:	راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۴
فروست اصلی:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ؛ پ ۱۳۹۴/۴۱۰/۲۸۰ .
فروست فرعی:	معاونت پژوهش؛ ۴۷ .
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۴۷۹-۸
وضعیت فهرست نویسی:	فیبای مختصر
یادداشت:	کتابنامه .
شناسه افزوده:	جامعة المصطفی العالمية.
شناسه افزوده:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ Almustafa International UniversityAlmustafa International Translation and Publication center
شماره کتابشناسی ملی:	۳۷۷۷۲۹۰

تقدیم به:

روح آسمانی خاتم النبیین حضرت محمد مصطفی ﷺ و جانشینان راستین او ائمه معصومین علیهم‌السلام و ارواح مطهر همه شهدای اسلام، به‌ویژه روح ملکوتی رهبر شهید عبدالعلی مزاری رحمته‌الله و یارانش که مظلومانه به شهادت رسیدند.

راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی

ناصرعلی رحمانی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی

مؤلف: ناصر علی رحمانی

چاپ اول: ۱۳۹۴ ش / ۱۴۳۶ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۱۳۵۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۳۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مراکز فروش:

- قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸. تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۳۹۳۰۵۹
- قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶

pub.miu.ac.ir - miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: عباس ثقفی
- مدیرت تولید: روح‌الله سلمانی
- ناظر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شکری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- آماده سازی: محمد خسروبیگی
- صفحه‌آرایی: هادی عبدالمالکی
- ویراستار: علی احمدی
- نمونه خوانی: محمد خسروبیگی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعة المصطفیٰ صلی الله علیه و آله و سلم العالمية» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی الله علیه و آله و سلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ صلی الله علیه و آله و سلم» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی، حاصل پژوهش فاضل گرامی جناب آقای ناصرعلی رحمانی، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی. در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست

مقدمه.....	۱۳
۱. مفاهیم و کلیات.....	۱۹
مفاهیم اساسی.....	۱۹
۱. فقه.....	۱۹
۲. سیاست.....	۲۱
۳. فقه سیاسی.....	۲۳
۴. شیعه.....	۲۵
۵. مشارکت سیاسی.....	۲۵
کلیات.....	۲۹
۱. فقه شیعه.....	۲۹
الف) ابعاد فقه شیعه (فردی و اجتماعی).....	۲۹
ب) ساختار فقه شیعه.....	۳۴
ج) پویایی فقه شیعه (نقش عقل و زمان و مکان در اجتهاد).....	۴۰
د) عوامل پویایی فقه شیعه.....	۴۱
یکم. حیات مجتهد.....	۴۱
دوم. موضوع‌شناسی روزآمد.....	۴۲
سوم. حکم‌شناسی.....	۴۲
چهارم. کاوشی نو در ملاک‌های احکام.....	۴۴

۲. مشارکت سیاسی ۴۴
- الف) اهمیت مشارکت سیاسی ۴۴
- ب) مراحل مشارکت سیاسی ۴۶
- ج) مؤلفه‌های مشارکت سیاسی ۴۷
- یکم. آزادی سیاسی ۴۸
- دوم. آزادی بیان ۴۹
- سوم. آزادی تشکیل انجمن‌ها و اجتماعات ۵۱
- چهارم. آزادی مطبوعات ۵۱
- پنجم. دسترسی به اطلاعات ۵۲
- ششم. امکان رقابت گروه‌ها ۵۳
- د) انواع مشارکت سیاسی ۵۳
- یکم. مشارکت عادی ۵۳
- دوم. مشارکت غیر عادی ۵۳
- ه) شیوه‌های مشارکت سیاسی ۵۴
- یکم. مشارکت مشروط ۵۴
- دوم. مشارکت یک پارچه ۵۴
- سوم. مشارکت توسعه‌ای ۵۵
- چهارم. مشارکت ابزاری ۵۵
- پنجم. مشارکت محلی ۵۵
- و) عوامل مؤثر بر مشارکت سیاسی ۵۶
- یکم. عامل اقتصادی ۵۶
- دوم. عوامل اجتماعی - روانی ۵۶
- سوم. عامل ساختار سیاسی ۵۷
۲. شورا و مشارکت سیاسی ۵۹
- مفهوم شورا ۶۰
- قلمرو شورا ۶۳
- تمایز کارکرد موضوعی و طریقی شورا ۶۵
- فلسفه و حکمت‌های مشاوره‌های معصوم علیهم‌السلام ۶۸
۱. احترام به شخصیت ۶۸

۶۸.....	۲. آزمایش
۶۹.....	۳. رشد فکری مردم
۶۹.....	۴. استفاده از تأیید مردم
۶۹.....	۵. مردم بدانند حکومت استبدادی نیست
۷۰.....	۶. دوری از انتقاد بی جا پس از شکست
۷۰.....	۷. الگوسازی مشورت
۷۲.....	سطوح شورا
۷۳.....	سطح اول: شورا و سازوکار تصمیم‌سازی
۷۴.....	۱. الزامی بودن شورا
۷۶.....	دلایل
۷۶.....	کتاب
۸۴.....	سنت
۸۷.....	عقل
۸۹.....	سیره عقلا
۹۱.....	۲. الزام‌آور بودن شورا
۹۱.....	نظریه نخست
۱۰۲.....	نظریه دوم
۱۰۸.....	سطح دوم: شورا و سازوکار نظام‌سازی
۱۱۱.....	نتیجه‌گیری
۱۱۵.....	۳. بیعت و مشارکت سیاسی
۱۱۷.....	مفهوم بیعت
۱۱۸.....	بیعت در فرهنگ اسلامی
۱۱۸.....	۱. بیعت در قرآن
۱۲۰.....	۲. بیعت در سنت
۱۲۰.....	الف) عصر رسالت
۱۲۳.....	حکومت و ولایت سیاسی پیامبر اعظم <small>صلی الله علیه و آله</small>
۱۲۷.....	ب) عصر امامت
۱۳۳.....	ج) بیعت در دوران غیبت
۱۳۳.....	یکم. ولایت فقیه پس از انتخاب و بیعت

- دوم. ولایت فقیه قبل از انتخاب و بیعت ۱۳۴
- بیعت عقد است یا ایقاع؟ ۱۳۵
- بیعت چه نوع عقدی است؟ ۱۳۸
- بیعت، عقد لازم است یا جایز؟ ۱۳۹
- ماهیت بیعت و کارکرد آن (رابطه بیعت و حاکمیت) ۱۴۱
- توقف حق حاکمیت بر بیعت و انتخاب ۱۴۲
۱. بیعت انعقادی و فرمانبری (انعقاد و اطاعت) ۱۴۴
۲. بیعت ترشیحی و انعقادی (ترشیح و انعقاد) ۱۴۵
- دیدگاه ترتب بیعت بر حق حاکمیت ۱۵۴
- بیعت، شرط جواز گرفتن یا به دست آوردن قدرت ۱۵۸
- دیدگاه بیعت، شرط جواز تصدی ۱۵۸
- دلایل ۱۵۹
۱. روایت رضایت عمومی ۱۵۹
۲. روایت «لولا حضور الحاضر» ۱۶۳
- دیدگاه بیعت، شرط تحصیل قدرت ۱۶۶
- همسانی یا تفاوت رأی و بیعت ۱۶۸
۱. رأی چیست؟ ۱۶۸
- الف) نشانه مشارکت مردم ۱۶۹
- ب) ترویج لسان سیاسی ۱۶۹
- ج) انتقال تصمیم‌های سیاسی ۱۶۹
۲. تفاوت رأی و بیعت و مستندهای آن ۱۷۰
- همسانی بیعت و رأی ۱۷۵
- شرایط لازم در بیعت ۱۷۶
۱. بیعت با اراده و آزادانه باشد ۱۷۶
۲. بیعت با آگاهی و مطالعه باشد ۱۷۷
۳. بیعت با رضایت عمومی (اکثریت) باشد ۱۷۸
۴. بیعت، پیش از تشکیل حکومت ۱۸۰
۴. نصیحت ائمه مسلمین و مشارکت سیاسی ۱۸۵
- مفهوم نصیحت ۱۸۷

۱۸۹	نصیحت در فرهنگ اسلامی.....
۱۸۹	۱. نصیحت در قرآن.....
۱۹۰	۲. نصیحت در روایات.....
۱۹۲	اهمیت و ضرورت نصیحت حاکمان.....
۱۹۴	۱. اطلاع‌رسانی درست.....
۱۹۶	۲. بازدارندگی و اصلاح.....
۱۹۸	ابزار انجام نصیحت.....
۲۰۱	ماهیت و مقتضای «نصیحت ائمه مسلمین».....
۲۰۹	۱. نصیحت، حق حاکمان و وظیفه مردم.....
۲۱۲	۲. نصیحت، حق مردم و وظیفه حاکمان.....
۲۱۶	نصیحت و مسئولیت حاکم اسلامی.....
۲۱۶	۱. فرهنگ‌سازی نصیحت.....
۲۱۹	۲. ارتباط مستقیم با مردم.....
۲۲۰	۳. حق آزادی بیان و ایجاد فضای آزاد.....
۲۲۱	۴. سعه صدر و نصیحت‌پذیری.....
۲۲۴	۵. جذب حق‌گویان صریح و طرد چاپلوسان.....
۲۲۶	۶. دفاع از حقوق ناصحین.....
۲۳۱	۵. امر به معروف و نهی از منکر و مشارکت سیاسی.....
۲۳۲	مفهوم‌شناسی معروف و منکر.....
۲۳۲	۱. معروف.....
۲۳۳	۲. منکر.....
۲۳۴	۳. امر به معروف و نهی از منکر.....
۲۳۵	راه‌های شناخت معروف و منکر.....
۲۳۵	۱. فطرت.....
۲۳۶	۲. عقل.....
۲۳۷	۳. دین.....
۲۳۸	اهمیت و جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در اسلام.....
۲۳۸	۱. در قرآن.....
۲۳۸	ویژگی پیامبران.....

۲۳۹ویژگی مؤمنان
۲۴۰ویژگی امت اسلامی
۲۴۰تأکید بر لزوم تشکیل گروه‌های ویژه
۲۴۳۲. در روایات
۲۴۳در مقایسه با سایر اعمال ارزشمند
۲۴۶آثار و کارکرد سیاسی - اجتماعی
۲۴۶۱. اجرای احکام اسلامی
۲۴۷۲. توسعه عدالت اجتماعی
۲۴۷۳. استحکام نظام اسلامی
۲۴۹۴. تأمین امنیت اجتماعی
۲۵۰۵. ابزار توزیع قدرت سیاسی در جامعه
۲۵۱۶. مکانیزم نظارتی در حکومت اسلامی
۲۵۲شرایط امر به معروف و نهی از منکر
۲۶۰روش‌های اجرایی امر به معروف و نهی از منکر
۲۶۲۱. فردی
۲۶۳۲. سازمانی
۲۶۳۳. دولتی
۲۶۵وظیفه متقابل حکومت و مردم در اجرای امر به معروف و نهی از منکر
۲۷۱نتیجه‌گیری
۲۷۶پیشنهادها
۲۷۹کتابنامه
۲۷۹۱. منابع فارسی
۲۸۳۲. منابع عربی
۲۸۷۳. مجلات

مقدمه

مشارکت سیاسی اگر چه به لحاظ مفهومی مربوط به دولت‌های مدرن است، اما به لحاظ مصداقی می‌توان نمودهای آن را در گذشته‌های دور و دولت‌های کهن شناسایی کرد. مشارکت سیاسی، پدیده و رفتاری است که بیشتر نظام‌های سیاسی در مقام عمل بدان اعتنایی نداشته‌اند و فقط در مقام تئوری از آن سخن گفته‌اند؛ اما امروزه شرایط به گونه‌ای است که صاحبان قدرت سیاسی نمی‌توانند بدون در نظر گرفتن خواسته‌ها و مشارکت سیاسی مردم در فرایند تصمیم‌گیری، قدرت‌شان را حفظ کنند. مشارکت سیاسی امروزه به عنوان یک رفتار سیاسی از اهمیت خاصی برخوردار است؛ چرا که مشارکت سیاسی از سویی، رابطه تنگاتنگی با مشروعیت، اقتدار و کارآمدی نظام سیاسی و امنیت ملی دارد؛ یعنی بر اساس دیدگاه‌های مختلف، مشارکت فعال و آگاهانه‌ی شهروندان در صحنه‌های مختلف سیاسی - اجتماعی، بیانگر مشروعیت، اقتدار و کارآمدی نظام سیاسی است و پیوندی ناگسستنی با امنیت ملی دارد، به گونه‌ای که هر قدر مشارکت سیاسی در جامعه کاهش یابد، ضریب

امنیت ملی نیز کاهش می‌یابد و بعکس، هر قدر مشارکت سیاسی در جامعه افزایش یابد، ضریب امنیت ملی نیز افزایش خواهد یافت. از سوی دیگر، مشارکت سیاسی به عنوان یک شاخصه مهم در سه حوزه مفهومی؛ یعنی جمهوریت نظام، توسعه سیاسی و جامعه مدنی مطرح می‌شود که البته تمامی این حوزه‌ها به نوعی با همدیگر مرتبط هستند.

با توجه به اهمیت و کاربرد گسترده‌ی مشارکت سیاسی در حوزه‌های گوناگون، این مفهوم از دیدگاه‌های گوناگونی؛ چون جامعه‌شناسی سیاسی، فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و کلام سیاسی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

از منظر جامعه‌شناسی سیاسی، مشارکت سیاسی از ویژگی‌ها و مشخصه‌های جامعه مدنی است و در مباحث مربوط به توسعه، وجود مشارکت سیاسی در سطوح مختلف جامعه از محصولات و جلوه‌های تحقق توسعه سیاسی شمرده می‌شود و در مباحث مربوط به نظام‌های سیاسی نیز مشارکت سیاسی، خمیرمایه نظام‌های جمهوری را تشکیل می‌دهد.^۱

از دیدگاه فلسفه سیاسی، مشارکت سیاسی در ارتباط با الزام سیاسی مطرح می‌شود. حاکم و زمامدار جامعه با برخورداری از حق الزام سیاسی، خواهان اطاعت و تبعیت مردم است و از این رو، بر اندیشمندان و فیلسوفان سیاسی لازم است که این مسأله را از نظر عقلانی و منطقی توجیه و انگیزه‌های مشارکتی آنان را در جهت حمایت و استحکام نظام سیاسی تقویت کنند. به عبارت دیگر، در نگاه فلسفه سیاسی اگر حاکم حق الزام سیاسی دارد، مردم نیز حق نظارت دارند که در قالب مشارکت

۱. محمدناصر تقوی، «تأثیر انواع مشروعیت در مشارکت سیاسی» مجله حکومت

فعال و هدفمند مردم در فرایند تصمیم‌گیری‌ها و ساختار قدرت سیاسی، عینیت می‌یابد.

در فلسفه سیاسی اسلامی، مشارکت سیاسی مردم در قالب اصطلاح «تعاون» و... به کار رفته است و به نظر می‌رسد گستره معنایی تعاون، بسیار وسیع‌تر از مشارکت سیاسی است؛ زیرا مشارکت سیاسی در جامعه، برای تعیین سرنوشت سیاسی و حضور در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب هیأت حاکمه صورت می‌گیرد، در حالی که تعاون، علاوه بر این موارد، قوام بخش جامعه است. اصل اجتماع، بر شالوده «تعاون» ایجاد شده است و بر همین اساس، تمدن‌ها سامان یافته‌اند. «بهذه المعاونة تتم المدنية و يصلح معاش الانسان»؛^۱ به واسطه تعاون مدنیت کامل و معاش انسان تأمین می‌شود.

ابن مسکویه به عنوان یک فیلسوف سیاسی مسلمان معتقد است: جامعه‌ای که همه توانایی‌های مشارکتی؛ همچون تعاون در تأمین ضروری‌های زندگی، توسعه مادی و فضایل معنوی را دارد و آن را در جهت پیشرفت جامعه به کار می‌گیرد، توسعه یافته است. وی می‌نویسد: «اما حال عمارتها فانما يتم بكثرة الاعوان و انتشار العدل بقوة السلطان الذي ينظم احوالهم و يحفظ مراتبهم و يرفع الغوائل عنهم و اعني بكثرة الاعوان تعاون الايدي و النيات بالاعمال الكثرة التي بعضها ضرورية في قوام العيش و بعضها نافعة في حسن الحال في العيش و بعضها نافعة في تزيين العيش فان اجتماع هذه هي العمارة»^۲؛ آبادانی مدینه با زیادی یاوران و گسترش عدالت به کمک سلطانی است که احوال مردمان را به نظم آورده،

۱. ابن مسکویه، الهوامل والشوامل، ص ۱۱. (نرم افزار المكتبة الشاملة).

۲. همان، ص ۷۶.

مراتبشان را حفظ و مشکلات و دشواری‌هایشان را برطرف می‌کند و مقصود از زیادی یاوران، تعاون فکری و عملی در کارهای زیادی است که بعضی از آنها در قوام زندگی ضروری‌اند و بعضی در زندگی بهتر سودمندند و برخی در آراستگی زندگی به فضایل نافع هستند و اجتماع این سه، عمارت و آبادانی و توسعه مدینه است.

روشن است که ابن مسکویه با بیان کارکردهای حکومت، حق الزام سیاسی حاکمان را از نظر عقلانی تبیین و با طرح مباحث مربوط به تعاون که بار معنایی گسترده‌تری نسبت به مشارکت سیاسی دارد، به نتیجه‌ی مهم آن؛ یعنی توسعه و آبادانی مدینه اشاره می‌کند.

در فقه و کلام سیاسی، مشارکت سیاسی بعد از بازسازی، با این پرسش مطرح می‌شود: تأثیر و نقش مردم بر ساختار حکومتی و رفتارهای دولت‌مردان و همه امور سیاسی، در جامعه و حکومت اسلامی، تا چه حد مشروع و موجه است و اهمیت دارد؟

در نگاه دینی و با مراجعه به نصوص و مبانی اسلامی، مشارکت سیاسی از اهمیت بالایی برخوردار و بیشتر مورد ترغیب و تأکید قرار گرفته است؛ زیرا در فرهنگ سیاسی اسلام، اهتمام مردم نسبت به سرنوشت‌شان، بیش از هر نظام فرهنگی و دینی دیگری، مورد توجه است. چنانکه پیامبر بزرگوار اسلام ﷺ در این مورد می‌فرماید: «من أصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم»؛ هر کس روز را آغاز کند و نسبت به امور مسلمانان بی تفاوت باشد، مسلمان نیست.

بنابراین، فرهنگ سیاسی اسلام و فقه سیاسی، قابلیت استنباط و انبساط برای پذیرش تکثر و مشارکت سیاسی را - به معنایی که در

۱. شیخ صدوق، علل الشرایع، ترجمه هدایت‌الله مسترحمی، ص ۱۳۱.

توسعه سیاسی مقصود است - به صورت کامل تر دارد و برای نهادینه سازی و گسترش آن، راهکار ارائه می دهد.

درباره مشارکت سیاسی و ایجاد بسترهای مناسب و راهکارهای اساسی برای حضور فعال مردم در مدیریت و تصمیم گیری های مهم جامعه با رویکرد فقه سیاسی شیعه، تحقیق و پژوهش جامعی، انجام نشده است. البته مباحث بسیار مختصری همچون «مبانی فقهی مشارکت سیاسی»^۱، «ابعاد فقهی مشارکت سیاسی»^۲، «مشارکت سیاسی در نظام اسلامی»^۳ و یا «مبانی دینی مشارکت سیاسی» انجام گرفته است؛ اما جای تامل و دقت کافی نسبت به ابعاد و زوایایی مسأله باقی است.

در این پژوهش تلاش خواهد شد با نگرش جدید و توصیف و تحلیل راهکارهای توسعه مشارکت سیاسی با رهیافت فقه سیاسی شیعه، بحث کاملی ارائه شود.

با توجه به اهمیت و نقش اساسی مشارکت سیاسی در کارآمدی و میزان مشروعیت نظام های سیاسی در نظام بین الملل و پویایی فقه سیاسی شیعه، هدف این نوشتار، توصیف و تحلیل راهکارهای مطرح در فقه سیاسی شیعه برای توسعه مشارکت سیاسی در راستای اثبات کارآمدی و پاسخگو بودن فقه سیاسی شیعه نسبت به مسائل مستحدثه است.

نوشتار پیش رو با بیان چارچوب نظری بحث، در قالب پنج فصل تدوین شده است.

۱. سید عبدالقیوم سجادی، مبانی حزب در اندیشه سیاسی اسلام، ص ۱۱۲ - ۱۴۰.
۲. عباسعلی عمید زنجانی، «ابعاد فقهی مشارکت سیاسی» مجموعه مقالات، به اهتمام علی خانی، نشر سفیر، ۱۳۷۷.
۳. علی اصغری، مشارکت سیاسی در نظام اسلامی (پایان نامه)، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴.

در پایان، صمیمانه از تلاش‌های استادان محترم حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر نوروزی که با حوصله تمام، راهنمایی این تحقیق را به عهده گرفتند و پیوسته از راهنمایی‌های ارزشمند و راهگشای ایشان بهره بردم و استاد مشاور، حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر شبان‌نیا که مشاوره‌های ارزشمند ایشان بر غنای این اثر فزونی بخشید، سپاسگزارم. اجرای این پژوهش و آثار مثبت آن، مدیون راهنمایی‌ها و مشاوره‌های ارزنده این استادان بزرگوار است.

نیز از مسئولان محترم «جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمية» و تمام کسانی که زمینه چاپ این اثر را فراهم کردند، تشکر می‌کنم.